

edycje

IWONA HOFMAN

„Łączył dwa światy”

Dzieła zebrane Gustawa Herlinga-Grudzińskiego

Omawianie dzieł zebranych wielkich pisarzy nie jest łatwym zadaniem. Stopień trudności pogłębia się, gdy mamy do czynienia z twórczością zróżnicowaną gatunkowo, rozciągniętą w czasie, funkcjonującą w alternatywnych obiegach kultury. Słowem, z twórczością tak wielowymiarową jak pisarstwo Gustawa Herlinga-Grudzińskiego.

W Polsce istnieje piękna i bogata tradycja wydawania dzieł wszystkich autorów, których dorobek stanowi kanon naszej literatury. Począwszy od lat 50. XX wieku (by ograniczyć się tylko do współczesności) w tej formule ukazały się edycje pism m.in. Adama Mickiewicza, Cypriana Kamila Norwida, Bolesława Prusa, Henryka Sienkiewicza, Marii Dąbrowskiej, Marii Kuncewiczowej, Melchiora Wańkowicza. Publikacje te wydawały zasłużone oficyny, jak Wydawnictwo Literackie, Czytelnik, PAX, Państwowy Instytut Wydawniczy. Wzorzec edycji krytycznych powstał na kanwie praktyki Wydawnictwa Ossolineum. Należy zauważyć, że zwyczajowo i w autentycznej trosce o jakość opracowań krytycznych powierzano je wybitnym znawcom twórczości i badaczom epoki, niekiedy pozostającym z autorami w relacjach osobistych – to ważny czynnik kształtujący oczekiwania czytelników wobec dzieł zebranych: pokazać autora przez pryzmat pracy, ale i odsłonić jego prywatność, pokazać twórcę i człowieka. Dlatego gdy Marta Herling, córka pisarza i opiekunka jego dorobku, 18 lipca 2023 roku na Zamku Królewskim w Warszawie podczas uroczystości podsumowującej zakończenie edycji dzieł zebranych ojca powiedziała, że łączy się dwa światy jego życia i twórczości: Polska i Włochy, można było uznać, iż uzasadnione są interpretacje dzieł Herlinga-Grudzińskiego także w innych perspektywach dualnych. Przykładowo: przedwojnia i emigracji, emigracji i Kraju (pisanego wielką literą, w duchu paryskiej „Kultury”), Maisons-Laffitte (podparyskiego Soplicowa, zdaniem samego pisarza) i Neapolu, wojny i łagrów sowieckich, antykomunizmu i antyfaszyzmu, literatury i literackości.

Edycja krytyczna *Dzieł zebranych* Herlinga-Grudzińskiego liczy piętnaście tomów opublikowanych w latach 2009-2021 przez Wydawnictwo Literackie. Pierwszy z nich ukazał się w 90. rocznicę urodzin pisarza, a ostatni wieńczył rok Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, ustanowiony przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w 100. rocznicę jego urodzin. Redaktorem *Dzieł* jest profesor Włodzimierz Bolecki, wybitny badacz twórczości autora *Innego świata* i wytrawny edytor materiałów źródłowych. Bolecki pozyskał wielu współpracowników, którzy swoją wiedzą i kompetencjami naukowymi z pełnym zaangażowaniem

wspierali realizację projektu. Wśród wykonawców kolejnych etapów opracowania znaleźli się m.in. Rafał Habielski, Marek Kornat, Zdzisław Kudelski, Małgorzata Ptasieńska, Maciej Urbanowski, Violetta Wejs-Milewska, Marek Żebrowski, Mieczysław Wójcik, Justyna Chłop-Nowakowa, Paweł Panas, Jan Zieliński, Magdalena Śniedziewska. Edycja ukazywała się pod patronatem Lidii Croce-Herling, Benedetta Herlinga, Marty Herling, Very Michalski-Hoffmann, Wojciecha Karpińskiego i Francesca Cataluccia. Równolegle, synergicznie z pracami redaktorskimi prowadzono porządkowanie i digitalizację archiwum pisarza w Neapolu, w czym podkreślić należy duże zasługi tak doświadczonego partnera, jakim jest Biblioteka Narodowa w Warszawie (jej pracownicy od wielu lat zajmują się również cyfryzacją zbiorów w domu „Kultury”). Wydanie *Dzieł* stało się możliwe dzięki środkom finansowym przekazanym przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Projekt był realizowany także w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

Dzieła obejmują całość twórczości Herlinga-Grudzińskiego, w tym utwory rozproszone, artykuły, wywiady i teksty archiwalne. Katalog zawartości piętnastu tomów wygląda następująco: tom 1. – *Recenzje, szkice, rozprawy literackie. 1939-1946* (2009); 2. – *Recenzje, szkice, rozprawy literackie. 1947-1956* (2010); 3. – *Recenzje, szkice, rozprawy literackie. 1957-1998. Felietony i komentarze z Radia Wolna Europa. 1955-1967* (2013); 4. – *Inny świat* (2019); 5. – *Opowiadania wszystkie, vol. 1* (2016); 6. *Opowiadania wszystkie, vol. 2* (2017); 7. – *Dziennik pisany nocą, vol. 1* (2017); 8. – *Dziennik pisany nocą, vol. 2* (2018); 9. – *Dziennik pisany nocą, vol. 3*; 10. – *Eseje* (2016); 11. – *Rozmowy w Dragonei. Rozmowy w Neapolu* (2018); 12. – *Korespondencja z Jerzym Giedroyciem, vol. 1 (1944-1966)* (2018); 13. – *Korespondencja z Jerzym Giedroyciem, vol. 2 (1967-1975)* (2018); 14. – *Korespondencja z Jerzym Giedroyciem, vol. 3 (1976-1996)* (2018); 15. – *Varia* (2019).

W stosunku do porządku *Dzieł* anonowanego w tomie pierwszym widoczne są istotne zmiany polegające na przyjęciu kryterium gatunkowego, co przełożyło się na następujący układ publikacji: najpierw recenzje, szkice i rozprawy literackie, potem – kolejno – felietony, komentarze, reportaże, opowiadania, dzienniki, rozmowy i listy. W zasadzie: publicystyka i literatura uprawiane w sposób obrazujący przemieszanie gatunków ze względu na podmiot autorski, dlatego, jak sądzę, można mówić o autobiografizmie jako konstrukcie logicznym twórczości Herlinga-Grudzińskiego (narzucającym przy okazji taki właśnie porządek i strukturę *Dzieł*). Należy dodać, że w zbiorze znalazły się również – niewymienione w katalogu – *Dziennik podróży do Burmy*, *Upiory rewolucji* oraz *Najkrótszy przewodnik po sobie samym*. W zapowiedzi edycji Bolecki uwzględniał determinanty tematyczne, projektując tomy: *Szkice o literaturze rosyjskiej*, *Pisma o nauce* i *Pisma włoskie*.

Wszystkie tomy cechuje niezwykła staranność aparatu naukowego: przypisów, not edytorskich, bibliografii, prezentacji pierwodruków, bardzo dobrze ilustrujących recepcję twórczości pisarza i posiadających olbrzymią wartość poznawczą. Jakość edycji gwarantuje zespół naukowy Instytutu Badań Literackich PAN. W tomach znajdują się opisy stanu materialnego i stanu zachowania rękopisów, skany dokumentów, fotografie, indeksy ułatwiające orientację w zakresie oraz zasięgu stanu badań. W wyniku prac interdyscyplinarnych, które prowadzone były przed i podczas przygotowywania zbiorowej edycji pism Herlinga-Grudzińskiego, powstała baza danych jego archiwum, zawierająca informacje o rękopisach, korespondencji, materiałach biograficznych i autobiograficznych, materiałach warsztatowych, nagraniach audiowizualnych, fotografiach i wycinkach prasowych. Na przykładzie tego archiwum można zrozumieć, jaką wagę dla pisarzy emigracyjnych miały

dowody ich funkcjonowania w obiegu czytelnictwa. Doskwierające poczucie samotności, pustki, alienacji, które dla wielu twórców-emigrantów było doświadczeniem dominującym i degradującym, Herling-Grudziński (a później m.in. Sławomir Mrożek) pokonywał, kolekcjonując wycinki, nagrania, listy oraz różne dokumentacje własnego istnienia jako pisarza. Nie był wolny od tego poczucia Jerzy Giedroyc, będący dla wielu autorów emigracyjnych opoką, a wielu przymuszający wręcz do swoistego, drugiego debiutu, tym razem poza granicami rodzinnego kraju (vide – Czesław Miłosz, Zygmunt Haupt, Teodor Parnicki, Andrzej Bobkowski i wielu innych). Przekonałam się o tym, opracowując *Teczki Giedroycia* (Lublin 2010) na podstawie archiwów osobistych Redaktora w postaci – opuchłych od podobnych wycinków – teczek właśnie.

Jakość i styl edycji krytycznej *Dzieł* gwarantuje satysfakcję badawczą i przyjemność czytelnictwa, co można sprawdzić, sięgając po lekturę dowolnego tomu, na przykład – pierwszego. To ważny tom: tom otwarcia i pierwszego wrażenia, tom zachęcający do kontynuacji lektury, wprowadzający w logikę zbioru skomponowanego przez Boleckiego i członków zespołu. Jest interesujący, bo zawiera relatywnie mniej znane teksty publicystyczne i literackie Herlinga-Grudzińskiego z lat 1935-1946, które zebrał Zdzisław Kudelski, badacz oddany pisarzowi serdecznie, osobiście i naukowo. Tom składa się z trzech części, opracowanych odpowiednio przez Mirosława Wójcika (część 1), Justynę Chłap-Nowakową i Mirosława Wójcika (część 2) oraz Macieja Urbanowskiego (część 3); dalej następują przypisy (150 stron), wielowarstwowa nota wydawcy, a w niej: *Nota o przedrukach* (oprac. Paulina Sieniuc), *Bibliografia podmiotowa i nota bibliograficzna* – Zdzisław Kudelski (oprac. Paulina Sieniuc), *Przedmowa do „Żywych i umarłych”* – Józef Czapski (oprac. Maciej Urbanowski), *Nieznana rozprawa Gustawa Herlinga-Grudzińskiego* (Adam Fitas), *Nota o fotografiach* (Włodzimierz Bolecki), *Posłowie: Herlinga-Grudzińskiego pamiętniki z okresu dojrzewania* (Tomasz Burek) i indeks nazwisk. W całości liczącej 752 strony opisany powyżej aparat naukowy stanowi 25% zawartości publikacji (192 strony), co samo w sobie jest godnym podziwu dowodem pieczołowitości autorów i redaktorów opracowania.

W części pierwszej uwagę zwracają juvenilia, składające się z dziesięciu miniatur poświęconych „Świętokrzyżczyźnie” oraz wspomnienia pośmiertnego o Piotrze Chojnowskim – „pisarzu młodości”, a dalej: *Rozmowy o nauce literatury polskiej*, *Jeszcze o „hasłokracyzmie”*. *Hasłokracyzm, ale konieczny*, *Literatura współczesna (Próba orientacji w terenie)*, *Ostatnie trzy debiuty (recenzje)*, *Zagadnienie powieści społecznej* i tak – w tym układzie – jeszcze 29 szkiców poświęconych twórczości m.in. Marii Kuncewiczowej, Andrzeja Struga, Witolda Gombrowicza, Brunona Schulza, Stanisława Piętaka, Jerzego Zagórskiego, Czesława Miłosza, Władysława Sebyły, Aleksandra Rymkiewicza. Zebranie tych tekstów w jednolitym korpusie uzmysławia szerokość zainteresowań literackich Herlinga-Grudzińskiego, obrazuje proces dojrzewania krytyka i recenzenta, zaangażowanego uczestnika życia kulturalnego, ale przede wszystkim pokazuje nakład i rzetelność pracy autorów i redaktorów. Każdy bowiem szkic, recenzja i rozprawa zaopatrzone są w informacje o miejscu pierwodruku, genezie i historii danego tekstu (z bardzo oczekiwanymi wskazaniami recepcji) oraz klasyczne, rozbudowane przypisy objaśniające wieloaspektowo sens wypowiedzi Herlinga-Grudzińskiego. Przykładowo trzyszyronicowe omówienie tomu *Wyprawy* Zagórskiego w tej edycji krytycznej opatrzone aż 16 przypisami i dodatkowymi informacjami inspirującymi do podjęcia wskazanych tropów interpretacji.

Część druga składa się z 42 szkiców i rozpraw, z których kilkanaście można rozpatrywać, uwzględniając biografię pisarza. W grupie tekstów odczyty-

wanych jako autotematyczne są m.in. *Literatura polska dla żołnierzy*, *Mosul nieznany*, *Benedetto Croce*, *Wśród książek przysłanych z Anglii*, *Karpacka swoim poległym*, *Wojna i pokój*, *Pisarze i polityka*, *Pisarze w Kraju i na emigracji*, *Bilans poetycki Korpusu*, *Emigracja polityczna*, *Opowieść o Hotelu Lambert*, *„Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego” na nowej emigracji*. Wiele z tych tekstów miało pierwodruki w prasie wojennej/frontowej, m.in. w „Orle Białym”, „Na Szlaku Kresowej”, „Kurierze Polskim w Bagdadzie”, „Dzienniku Żołnierzy Armii Polskiej na Wschodzie”. Szkice i rozprawy publikowane na łamach „Wiadomości” (wydawanych jako tzw. bezprzymiotnikowe od 1946 roku w Londynie przez Mieczysława Grydzewskiego) wiążą się częściowo z pobytem Herlinga-Grudzińskiego w stolicy Wielkiej Brytanii w latach 1947-1952. Jako badaczka spuścizny „Kultury” i Instytutu Literackiego w Paryżu zwróciłam uwagę na sposób opracowania wstępu do *Ksiąg narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza, które Jerzy Giedroyc wydał w 1946 roku w Rzymie jako tytuł symboliczny. Przypisy do tego tekstu, w ujęciu krytycznym, zajmują sześć stron i odnoszą się do 34 postaci, faktów, okoliczności pierwodruku, komentarzy i historii dzieła Mickiewicza. Kolejny dowód na to, jak zespół profesora Boleckiego rozumie powinność badawczą i moralną edytora *Dzieł*.

Część trzecią wypełnia przedruk niewielkiego, ale znaczącego w dorobku Herlinga-Grudzińskiego tomu *Żywi i umarli. Szkice literackie*, wydanego w 1945 roku w Bibliotece „Orla Białego”. Autor zebrał w nim teksty poświęcone Cyprianowi Kamilowi Norwidowi, Karolowi Irzykowskiemu, Józefowi Conradowi, Władysławowi Broniewskiemu, Józefowi Czapskiemu, Karolowi Ludwikowi Konińskiemu. Znajdziemy tam także wyrazisty i przejmujący szkic *O książce*, dedykowany pamięci Ludwika Frydego (pisany w Rzymie w 1945 roku), zawierający taki m.in. fragment: *Istnieją pasje, które swą siłą dorównują umiłowaniu książki. Taką jest walka o wolność. Po pięciu latach wojennej rozłąki wchodzę nieśmiało i ze wzruszeniem pomiędzy ściany biblioteki. I widzę, że nie straciłem w więzieniach, na froncie ani jednego dnia, ani jednej godziny. Gdyż sądzę, że zmieniłem tylko na inną samą formę wyznawstwa. Nie przestając wierzyć, budujemy wolno, uporczywie siebie samych wszędzie. I gdy z daleka dochodzą nas coraz częstsze wieści o zabitych i zmarłych uczonych, pisarzach i artystach, gdy rośnie niepowstrzymanie księga strat kultury polskiej, wiemy na pewno, że w ten sposób pogłębia się jeszcze najdroższa i na zawsze obowiązująca komunia przelanej krwi w obronie książki jedynej i bezimiennej. Tej, którą piszemy teraz wszyscy najbezwzględniejszą z wojen. Od ciemności lub jasności czasów, które nadejdą, zależy, czy okrzyk nasz będzie pożegnalny.*

Na przykładzie omawianego tomu widać również staranność autorów w doborze i dokumentacji fotografii. Spis tych fotografii uwzględnia pełną informację o miejscu ich pochodzenia i lokalizacji, w tym wypadku: Archiwum Gustawa Herlinga-Grudzińskiego przy Fundazione „Biblioteca Benedetto Croce” w Neapolu oraz Biblioteka Główna Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Wyboru zdjęć dokonali Włodzimierz Bolecki i Mirosław Wójcik, o ich układ zadbała Paulina Sieniuć. W *Nocie o fotografiach* Bolecki informuje o stanie materialnym zdjęć z okresu służby pisarza w 2. Korpusie, które są przechowywane w archiwum: rzadko datowane, na ogół niepodpisane (łatwo więc zrozumieć, jak wielki wysiłek musieli włożyć biografowie w ustalenie, kim są sfotografowane osoby), niekiedy zaopatrzone w dedykację.

W *Nocie* wydawcy objaśniono zasady edytorskie przyjęte w tomie w zakresie interpunkcji, grafii, adiustacji, zapisu liczebników, skrótów, skrótowców, przypisów, cytatów, rozbieżności wynikających z modyfikacji pisowni, wyróżnień, oznaczeń błędów druku itd. Za „edytorsko ważne” uznano teksty

mające pierwodruk w „Orle Białym”, w którym Herling-Grudziński w latach 1945-1947 był kierownikiem literackim, a więc mógł mieć wpływ na sposób zapisu. Podobnie wysoki status mają szkice z tomu *Wyjścia z milczenia*, które opracował i wydał w 1993 roku w Bibliotece „Więzi” Zdzisław Kudelski. Argumentem przemawiającym za uznaniem tamtej edycji za wzorzec jest opinia samego pisarza wyrażona w *Nocie* otwierającej książkę pod redakcją Kudelskiego: *Opracowany z nadzwyczajną skrupulatnością i pieczołowitością przez Zdzisława Kudelskiego, kuratora moich książek w Polsce (...), tom „Wyjścia z milczenia” prezentuje wątek polski w moim pisarstwie.*

Bibliografia podmiotowa i nota bibliograficzna przygotowane przez Kudelskiego potwierdzają wysokie kompetencje badacza i jego prawdziwe znanstwo twórczości Herlinga-Grudzińskiego. Kudelski był organizatorem pierwszych pobyków pisarza w Lublinie w 1991 roku, komentatorem polskich wydań jego książek w latach 1988-2002, organizatorem sesji i wystaw. Ustalenia, które poczynił odnośnie do pierwodruków, przedruków, historii i recepcji utworów pisarza, świadczą o szlachetnym przywiązaniu badacza do kultury typograficznej (w całej rozciągłości tego słowa). Wartość merytoryczna tej bibliografii jest tym większa, że badanie recepcji dzieł twórców emigracyjnych przysparza wielu trudności wynikających z rozproszenia materiałów źródłowych. Dość powiedzieć, że jak dotąd ukazała się tylko jedna książka poświęcona recepcji „Kultury” paryskiej, której Herling-Grudziński był współzałożycielem i stałym współpracownikiem aż do 1996 roku (*„Kultura” i jej odbiór w Polsce*, pod red. I. Hofman, Toruń-Paryż 2017).

W tym miejscu wypada powrócić do zaznaczonej na wstępie dwoistości kategorii badawczych umożliwiających jedną z wielu interpretacji fenomenowi Herlinga-Grudzińskiego w kulturze i literaturze Polski i świata (bo jednak, choć zaznaczona przez samego pisarza, perspektywa europejskości wydaje się ograniczająca). W *Autobiografii na cztery ręce* Giedroyc osadza Herlinga-Grudzińskiego w kilku rolach: wybitnego pisarza, mistrza dziennika, moralisty politycznego, arbitra literatury odpowiedzialnego za literacką stronę „Kultury”. Załączki tych postaci można prześledzić na przykładzie tekstów zamieszczonych w pierwszym tomie *Dzieł*. To odczucie dzieł z Tomaszem Burkiem, który w *Posłowie* sformułował następującą opinię: *można widzieć w tym tomie swoisty (...) pamiętnik z okresu dojrzewania. Można też tropić w niektórych jego wątkach i dygresjach zapowiedzi dzieł przyszłych. Można wreszcie (...) dostrzec w przenikaniu się jego płaszczyzn: publicystycznej i artystycznej, historyczno-społecznej i metafizycznej, intelektualnej i emocjonalnej, etycznej i estetycznej – pierwszy rzut, wstępną intuicję kształtu i metody „Dziennika pisanego nocą”.*

W tym kontekście warto przypomnieć ciekawą propozycję Włodzimierza Boleckiego, który w książce *Ciemna miłość. Szkice do portretu Gustawa Herlinga-Grudzińskiego* (Kraków 2005) wyodrębnił trzy dziedziny pisarstwa autora *Innego świata*, tj. *utwory powstałe z przetworzenia fikcji i dokumentu, doświadczenia osobistego i cudzego*, dzienniki oraz eseje. Wydaje się, że to uporządkowanie cechuje twórczość pisarza nieomal od początku, raczej jako nieuświadomiona potrzeba oddzielenia literatury (opowiadania) od literackości (powinności wobec czytelnika wynikającej ze swoistego paktu z nim zawartego, a zobowiązującego pisarza występującego w roli eseisty, diarysty i recenzenta do utrzymania najwyższych standardów publicystyki).

Dzieło Herlinga-Grudzińskiego znaleźliśmy wcześniej z rozmaitych wydań, np. Instytutu Literackiego w Paryżu, Niezależnej Oficyny Wydawniczej NOWa, Res Publica, Plejady, Czytelnika, „W drodze”, UMCS, Instytutu Literackiego. Kolejne utwory publikowane na emigracji, w drugim obiegu, wreszcie w państwowych oficynach w niepodległej Polsce przede wszystkim zaspo-

kajały ciekawość, jaką budził autor *Innego świata*. Dzięki nim przywracany i przywrócony polskim czytelnikom „emigrant z konieczności” stawał się już za życia klasykiem i legendą.

Dzieła zebrane w piętnastu tomach dzięki opracowaniu krytycznemu pozwalają jeszcze bardziej zbliżyć się do zrozumienia losów twórczości Herlinga-Grudzińskiego. Są darem łączącym światy. Jakie i ile? O tym decyduje wrażliwość czytelnika wzmocniona jakością not, przypisów i bibliografii.

Iwona Hofman

Casa Balla w Rzymie – *Mobiletto per fumo* (1916) w salonie
(piętrowa popielniczka zaprojektowana przez Giacomo Ballę).
Fot. Małgorzata Wróblewska